

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР ЛЮДСЬКИХ ЧЕСНОТ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті досліджується етико-антропологічне вчення Г.Сковороди в контексті формування культури бароко в Україні. Зокрема, визначено специфіку інтерпретації філософом морально-етичного виміру людських чеснот. Розглянуто два види чеснот за Г.Сковородою: “чесноти у повному розумінні” (віра, надія і любов) та всі інші чесноти, а також засоби для їх досягнення.

Ключові слова: етика, Бог, людина, чесноти, душа, самопізнання, добро, воля, щастя.

Елена Кравченко

Морально-этическое измерение человеческих добродетелей в философии Григория Сковороды

В статье исследуется этико-антропологическое учение Г.Сковороды в контексте формирования культуры барокко в Украине. В частности, определена специфика интерпретации философом морально-этического измерения человеческих добродетелей. Рассмотрены два вида добродетелей за Г.Сковородою: “добродетели в полном понимании” (вера, надежда и любовь) и все другие добродетели, а также средства для их достижения.

Ключевые слова: этика, Бог, человек, добродетели, душа, самопознание, добро, воля, счастье.

Olena Kravchenko

Moral and ethical dimension of the human virtues in philosophy of Hryhoriy Skovoroda

In the article they are investigated the ethics-anthropological studies of H.Skovoroda in the context of forming of baroque culture in Ukraine. In particular, it is determined the specific of the interpretation by the philosopher the mental and

ethical measuring of human virtues. Two types of virtues of H.Skovoroda are considered: “virtues in the complete understanding” (faith, hope and love) and all other virtues, and also facilities for their achievement.

Key words: *ethics, God, man, virtues, soul, self-cognition, kindness, will, happiness.*

Актуальність теми дослідження. Існуючий соціальний устрій, його установки, традиції, звичаї підтримують у суспільстві свій власний склад моральності. Але сьогоднішня доба вимагає перегляду деяких понять моралі, бо все гостріших ознак набувають вияви у сфері соціокультурних протиріч, низької загальної культури, бездуховності і морально-емоційної роз’єднаності людей. Тому звернення до морально-етичного аспекту чеснот, які має опанувати особистість і про які говорив у своїй філософії ще Григорій Сковорода, є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать Г.Сковороди більшою чи меншою мірою постійно викликала інтерес дослідників, а оригінальність думок українського філософа зумовила широкий діапазон оцінок його поглядів. Досить пригадати класичні студії В.Ерна, Д.Багалія, Д.Оленчина, Д.Чижевського, а також ґрунтовні сковородинознавчі розвідки О.Єфіменко, П.Житецького, Ф.Зеленогорського, Ф.Кудринського, Н.Петрова, М.Сумцова та інших. Але багато вчених ХІХ початку ХХ ст. вважали, що між видатним філософом і його епохою зв’язків не було, що він був людиною, відірваною від свого часу.

Таку позицію спростовують сучасні дослідники: Л.Довга, С.Кримський, Д.Наливайко, А.Макаров, М.Попович, М.Ткачук. Науковці вивчають творчість Г.Сковороди у тісному зв’язку з художньою та науковою спадщиною українських культурних діячів Київської Русі, вчених братств, професорів Києво-Могилянської академії, шукають відгомін його ідей у мислителів України ХІХ ст. Зокрема, у працях В.Горського, І.Захари, І.Іваньо, С.Йосипенка, М.Кашуби, В.Литвинова, В.Нічик, І.Паславського, А.Пашука,

Я.Стратій та інших дослідників, доведено спадкоємний зв'язок філософії Григорія Савича з попереднім розвитком української філософської думки.

Проте аналіз праць українських дослідників дає підстави вважати, що у прямій постановці питання про специфіку інтерпретації людських чеснот у філософії Г.Сковороди вчені не розглядали.

Мета статті – визначити та проаналізувати морально-етичний вимір людських чеснот у філософському дискурсі Г.С.Сковороди.

Виклад основного матеріалу. Етичні вчення XVII ст. були тісно пов'язані з усіма сферами суспільного життя епохи та розвивалися у двох взаємозв'язаних напрямках: теоретичному та практичному. Теоретична етика окреслювала принципові положення ментальності своєї доби. Основними її проблемами були: місце людини у світі, найвищі людські цінності, свобода волі й міра відповідальності людини за свої вчинки. Практична етика давала конкретні рецепти, як найкраще розпорядитися власною долею, щоб і на землі досягти блага, тобто щастя. В руслі практичному розроблялися системи виховання, вивчалися основні критерії оцінки людської досконалості та виводилися основні чесноти, які має опанувати “людина-герой”. Сама чеснота трактувалася як моральний навик, притаманний волі, який схиляє її до моральних добрих вчинків і полягає в поміркованості у відношенні як до суб'єкта, так і до соціуму.

У розумінні Г.Сковородою людських чеснот, їх двонатурної природи та ступенеподібного сходження від “плотського”, земного до Божественного рельєфно виявилася суперечність світосприйняття барокового типу, яка тяжіла до синтезу ідеалу сміливої, діяльної людини та трансцендентних цінностей християнства доби Середньовіччя. У листі до свого друга філософ говорить про два види чеснот: “...один вид охоплює те, що називається чеснотами у повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть всі інші чесноти. Ці останні і становлять другий вид” (“...unum genus, quo complectuntur quae vocantur proprie virtutes, ad quas velut ad finem ceterae referuntur; quod alterum genus est scilicet”) [3, с. 279]. Чеснотами у повному розумінні Г.Сковорода називає віру, надію і

любов, “господарем яких є сам суцїй, або Бог”, і які “без кінця творять”. “Властивість віри – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше плекає надії, тим полум’яніше любить, з радістю творить добро, безмежно і безмірно, наскільки це можливо” (“*Fidei proprium cernere sive intelligere, quoque plus cernit, plus sperat, quo magis sperat, ardentius amat, gaudens bene facere, quantum fieri potest latissime sine ullo fine modoque*”) [3, с. 279]. Віра дозволяє включати у свій духовний світ і своє практичне життя те, що не входить безпосередньо до складу її життєвого досвіду. Надзвичайно велика роль віри в освоєнні майбутнього, що постає перед нами як світ можливостей. Надія допомагає людині вірити у своє спасіння. Втрата надії, відчай – це смертний гріх.

Але найвеличнішою і безкінечною з усіх чеснот Григорій Сковорода визначає любов, як дійсний вираз віри та надії. “Любов же викликається любов’ю...” (“*Amor autem amore provocatur...*”) [3, с. 350] – саме в цьому проявляється своєрідна риса українського характеру, його ментальність. Це любов як любов до буття, до Бога, до самого себе. У Г.Сковороди Бог безпосередньо ототожнено з любов’ю, бо він є центром, рушійною силою істинних переживань людини, “Бог, любовь и соединеніе – все то одно” [7, с. 204]. Таке універсальне тлумачення любові надає їй рис синтетичної форми ставлення до світу, в якій поєднано і діяльне, і споглядальне ставлення до людини й усього суцього. Творець в образі любові є тим Божественним джерелом, в якому людина черпає внутрішні сили на шляху переображення. Тільки в любові реалізується гармонійний зв’язок людини зі світом, коли її власна цілісність, індивідуальність повністю зберігаються. “Бо що може бути більш приємне, солодке і животворне, ніж любов?” (“*Quid enim vero amore suavius, mellitius vitaliusque est?*”) – запитує Сковорода [3, с. 304]. Хорошою любов’ю вчений називає ту, що є істинною, міцною і вічною. Виникає вона із спорідненості душ за ознаками доброчесності. Сама любов пов’язано з уподобанням добра або є показом пізнаного добра. Любов не може бути довготривалою, якщо породжується тлінними речами чи багатством.

Отже, щоб досягти вищих чеснот, потрібно докласти зусиль і використати певні засоби. Такими засобами чи підставами, вважає Г.Сковорода, є: знання грецької і римської літератури, втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, помірність і піст, бо “обтяжені їжею й вином, ми довго зупиняємось на якому-небудь тривожному роздумі” (“*Obruimur cibo vinoque et diu assidemus alicui anxiae meditationi*”) [3, с. 264]. Насамперед, сприяє духовному зростанню індивіда, допомагає йому в прагненні до осягнення вершин самопізнання, власної потаємної глибинної сутності антична спадщина, яка, – зазначає Г.Сковорода, – дихає високими думками, промовляє серцем і грудьми, “поражає вострѣем духа в самую душевную точку, и оставляя в ней язвительное чувство, будто пчела жало” [4, с. 179]. У свою чергу, вивчення давньої культури і священних текстів веде людину до самозосередження, втечі від юрби, що уможливлює для неї переображення “зовнішньої людини” у “внутрішню”.

Засобом збереження етично позитивного у двоякій людській природі, засобом гармонізації стає дотримання принципу поміркованості. Професори Києво-Могилянської академії поміркованість розтлумачують як середину між крайнощами, яких завжди двоє: у надмірності та в недостаті. І перша й друга є шкідливими, але краща та, яка більше відповідає самій доброчесності. Властиві людині пристрасті й афекти тягнуть її то в одну, то в іншу крайність. Ф.Прокопович радить вивчити себе і визначити коло крайнощів, до яких найбільш схильний і яких треба берегтися. Істинна доброчинність – у золотій середині, “що після зважування всіх обставин особистості, віку, здібностей, місця, часу і т.д., так узгоджується із здоровим глуздом, щоб ні не вистачати, ні бути надмірним” [8, с. 298 зв.]. Але це дотримання змушує людину перебувати у постійній боротьбі між духом та тілом. Такий стан, на думку професорів Києво-Могилянської академії, є необхідним елементом життя.

Г.Сковорода поміркованість тлумачить так: „Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника”, бо “...слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в

яких не відзначається ніякої міри” (“Subtrahe pabulum supervacuum, ne ferociat asellus, id est caro; noli rursum fame necare, ne possit vehere sessorem. ...modus est servandus, ut ad illa, in quibus nullus modus, perveniatur”) [3, с. 279-280]. Філософ радить дотримуватися міри навіть у самотності, що властиво тільки найвеличнішим мудрецам. Непотрібно уникати людей, але слід підтримувати зв'язок з просто добрими людьми, які не заздрісні, не злобні, не підлі. Адже дружба не впливає з чинів, походження, розумності, а виходить із близькості характерів, переконань та цінностей, “до кого в тайниках серця ти по натурі схильний” (“ad quos tacito sensu a natura es propensus”) [3, с. 250]. За принципом “сродності” для справжньої дружби дуже важливою є подібність занять і розумових нахилів людей. Г.Сковорода наводить слова Плутарха: “Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали” (“Sicut nummum, ita amicum oportet habere probatum, antequam usus postulet, neque damno demum accepto sentire, sed debemus habere peritiam cognoscendi adulatoris, ne laedamur”) [3, с. 245]. Міцна дружба не тільки додає втіхи, а й зменшує страждання, “але немає нічого отруйнішого від удаваного друга” (“sed nihil venenatius fucato amico”) [3, с. 246], тому найправильнішими друзями все ж філософ вважає священні книги.

Якщо доброчесністю є дотримання заповідей Божих, то гріхи виступають порушенням цих заповідей. Г.Сковорода не надає гріхам, тобто злу, самотійного значення, бо добро і зло не є двома крайнощами, самодостатнім є тільки добро. Добро сприймається як норма, зло ж - відхилення від норми, нестача доброчесності. Тому, крім природного, абсолютного зла існує, на думку Григорія Савича, ще й інший вид – зло спричинене самою людиною, “тобто порочністю душі, яка створюється під впливом звички” (“puta animi vitiositatem, usu comparatam”) [3, с. 344]. Це, перш за все, “сребролюбіє, честолубіє, сластолубіє, тщеславіє...” [2, с. 35]. Серцевиною всіх “зол” філософ вважає грошолубство, яке веде до війн, вбивств, ворожби, крадіжок, невдач, печалі, відчаю, навіть самогубства і властиве тільки “зовнішній людині”. Натомість людина, вільна від матеріального світу, тобто “внутрішня

людина”, що відкидає все зовнішнє і керується “чистим” серцем, наближається до Бога, стверджуючи цим перемогу добра. Тому, вважає філософ, сили для боротьби зі злом є у самій людині, вони дані їй природою. Міркування філософа про можливість людини подолати зло в цьому, а не в потойбічному світі, – важливий аспект етики. Отже, людина може творити власне буття через здійснення свободи вибору між добром і злом.

Згідно з усталеною ще з княжої доби традицією української думки, людина, незважаючи на Божественну передвизначеність своєї долі, в межах заданої програми мала свободу вибору, була наділена самовладдям. Спасіння залежало від її бажання і вміння зробити правильний вибір, стати на шлях доброчесності і морального самовдосконалення, виявити поміркованість і стриманість щодо спокус і пристрастей, а вже потім від долі. У такій свободі волі бачив і Г.Сковорода перспективу в напрямку самоствердження. Проте у своїх діях людина повинна керуватися волею не зовнішньою, а волею внутрішньої людини, бо тільки “духовный же человек есть свобод[ен]” [2, с. 44]. Тобто, джерелом істинної доброї волі є Бог; добрій волі протистоїть невдячна зла воля, “наполнившая сердечное нѣдро неусыпаемым червѣм, безпереривно денно і ношно душу гризущим” [1, с. 107]. Г.Сковорода у розумінні співвідношення двох воľ дотримується двонатурності світу як незлитого поєднання. Філософ порушує питання про подолання волі злої і здобуття волі доброї. Адже, чим більше узгоджена наша воля з волею Божою, тим ближче ми до істинної людини. “Положись на его и здѣлай его волю святую своей волею, – радить мислитель. – Если ее принимаешь, то уже стала и твоя” [6, с. 342]. Таке добровільне підкорення волі Бога ґрунтується на вірі в його благодійність і мудрість. І хоча Г.Сковорода нерідко вдається до біблійного вислову “страх перед Богом”, це підкорення Богові не викликає незадоволення. Це, швидше, сприйняття його волі з готовністю і вдячністю. Віднині волею людини стає Божественна воля, вона набуває тих моральних

якостей, які філософ приписує божеству. Страх у такому баченні невіддільний від індивідуально-особистісного переживання надії, прагнення до спасіння.

Григорій Сковорода у тлумаченні таких почуттєво-ментальних станів існування людини, як надія, страх, турбота, нудьга, спирається на одну з провідних ідей своєї філософії – двонатурність світу. З одного боку, ці стани є результатом розлагодження зв'язку елементів у тілі, "... а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше" ("cum videlicet aut ignis aut terra praevallet aut utrumque") [3, с. 282]. Тут філософ слідує поширеному в добу античності та середньовіччя поглядові, згідно з яким різні сполучення субстанцій (землі, води, вогню і повітря) впливають на психічний стан людини, породжуючи афекти – "хворобу душі", яких потрібно позбутися, щоб набути душевний спокій. З іншого боку, Г.Сковорода надає цим пристрастям позитивного забарвлення: "...Турботи, страх і подібні афекти – від Господа. Вони навіть роблять людину блаженною" ("...Accipe, curas, timores et id genus domino esse debere. Haec etiam...") [3, с. 283].

Тобто, філософ закликає до поміркованості та приборкання пристрастей, а не їх відсутності. Проте невпевненість людини у собі, розгубленість у житті, нерішучість у добрих справах породжує сум, коли душа "грустит и мятется. Будто пчела, заперта в горнице, а солнечный свѣтлѣйшій луч, окошко пронзающій, зовет ее на цвѣтоносные луга. Сія мука лишает душу здравія, разумѣй мира, отнимает кураж и приводит в разслабленіе. Тогда она ничем не довольна, мерзит и состояніем и селеніем, гдѣ находится" [5, с. 430]. Душевний смуток ранить не тільки серце, нутрощі, але й мозок людини, заганняє її у безвихідь, штовхає на негідні вчинки, губить її в гріховнім потоці. Григорій Савич сум і смуток вважає початком гріховної духовної смерті, тому "щасливий, хто вільний від цих афектів" ("fortunatus ille, qui motibus his vacuus est") [3, с. 282]. Проти нудьги філософ радить "озброїтись", щоб не зійти з чесноти в моральне зло. Гріхи, переконаний Г.Сковорода, не тільки породжують смерть, але й роблять її живою, дієвою, наступальною. Побороти

цю “люту” смерть можна любов’ю до прекрасного, високого, вічного, яким є Ісус Христос. Тому не страшна смерть благочестивим, які сповна присвятили себе службі Богові, позбулися заздрощів, хіті до накопичення матеріальних благ, забобонності, бо для них смерть – це початок нового вічного кращого життя. Оскільки життя, за Г.Сковородою, – це життя відповідно до закону Божого, то людина має вивіряти свої вчинки й думки за найвищим мірилом. Проте, хто досягає своєю мудрістю цього щабля, хоч і отримує найвищу насолоду, у повсякденному спілкуванні приречений на самотність, бо “це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам” (“Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus”) [3, с. 230].

Добро, як провідна чеснота, є кінцевою метою найвищого блага для всіх. “Все-на-все родилось на добрый конец. А добрый конец – разумѣй щастіе”, – стверджує Григорій Савич [6, с. 328]. Цим твердженням Сковорода продовжує в українському бароко лінію, що розробляли професори Києво-Могилянської академії. Саме у філософських курсах професорів утверджувалась думка про благо, доступне людині в її земному житті, якого вона може самотійно досягнути і досягти. Як навчитися цьому – предмет практичної етики, яка розробляє кожную доброчесність і кожен поступок, дає конкретні поради, як краще діяти у певних обставинах.

Висновки. Отже, етико-антропологічне, з елементами української традиційної містики та раннього Просвітництва, вчення Г.Сковороди – це, насамперед, трактування людини як найвищої цінності, що може здобути щастя власними силами незалежно від Божої ласки, багатства та місця в суспільстві. Самоцінність людського “Я”, на думку філософа, залежить від внутрішнього світу людини, спрямованості її думки, що визначається природною вдачею, внутрішніми духовними можливостями особистості. Для обрання власного способу життя людині необхідно виборювати в собі чесноти, які наближають цей стан, через здійснення свободи вибору між добром і злом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сковорода Г. Благородный Еродій / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.99 – 118.
2. Сковорода Г. Книжечка о чтеніи священн[аго] писанія, нареченна Жена лотова / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.32 – 58.
3. Сковорода Г. Листи. До М.Ковалинського / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.218 – 359.
4. Сковорода Г. Переклади. [Цицерон. О старости] / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.178 – 201.
5. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.411 – 464.
6. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мирѣ] / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.324 – 356.
7. Сковорода Г. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973 – Т.1. – С.201 – 262.
8. Prokorowicz T. Курс філософії без заголовку, який вміщує логіку, етику, фізику й метафізику. 1707 – 1709 р. / Т. Prokorowicz. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Шифр ДА / П 43. – Арк. 1 - 253 зв.